

انکار و تردید نسبت به چک‌های الکترونیکی در پرتو اصلاحات قانون صدور چک در سال ۱۳۹۷

عباس کریمی *

امین قاسم پور **

سجاد شهباز قهفرخی ***

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰

چکیده

قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۲ در ماده پانزدهم، انکار و تردید را نسبت به داده‌پیام «مطمئن» ناممکن دانسته است و از سوی دیگر طبق تبصره الحاقی به ماده یک قانون صدور چک، مصوب ۱۳۵۵ (الحاقی ۱۳۹۷) «قوانین و مقررات مرتبط با چک، حسب مورد، راجع به چک‌هایی که به شکل الکترونیکی (داده‌پیام) صادر می‌شوند نیز لازم‌الرعایه است». همچنین می‌دانیم که یکی از دفاع‌های شکلی در برابر اسناد عادی، از جمله چک کاغذی، انکار و تردید می‌باشد. بر این اساس و با عنایت به اینکه از نظر فنی و رویه‌های جاری، صدور چک الکترونیکی مستلزم داشتن «گواهی امضای الکترونیکی» برای احراز هویت واقعی صادرکننده است و نتیجه چنین الزامی، «مطمئن» شدن داده‌پیام چک می‌باشد، این سوال ایجاد می‌گردد که آیا می‌توان نسبت به چکی که در قالب داده‌پیام «مطمئن» صادر شده است، انکار یا تردید نمود؟ به عبارت دیگر، در تعارض میان این دو گزاره قانونی، تکلیف چیست؟ نویسندگان با تحقیق به روش توصیفی-تحلیلی پس از بررسی اصولی تبصره الحاقی، با دقت در مقررات مشابه در سایر اسناد الکترونیکی در حقوق داخلی و خارجی، به تحلیل بحث پرداخته و برای هر یک از شقوق آن، نتیجه‌گیری کرده‌اند.

کلیدواژه‌گان:

چک الکترونیکی، داده‌پیام، مطمئن، انکار، تردید.

* استاد، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران

abkarimi@ut.ac.ir

** دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)

amin.ghasempour@ut.ac.ir

*** استادیار، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد

sajjadshahbaz@sku.ac.ir

مقدمه

قانون‌گذار ایران در قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۲ ضمن به رسمیت شناختن «داده‌پیام» از حیث قابلیت استناد در دعاوی و امور قضایی، از مفهومی به نام داده‌پیام «مطمئن» سخن گفته و در ماده ۱۵ دست‌کم در نگاه نخست، اعتباری همچون اعتبار اسناد رسمی برای آن قائل شده است: اظهار انکار و تردید را نسبت به چنین داده‌پیامی مسموع ندانسته و در مورد آن، تنها ادعای جعل را که اصولاً باید همراه با ادله اثباتی باشد، ممکن می‌داند.^۱

پویش فکری از آنجا آغاز می‌گردد که از یک سو، در سال ۱۳۹۷ تبصره‌ای به ماده نخست قانون صدور چک (مصوب ۱۳۵۵) الحاق شد که بر اساس آن، «قوانین و مقررات مرتبط با چک، حسب مورد، راجع به چک‌هایی که به شکل الکترونیکی (داده‌پیام) صادر می‌شوند نیز لازم‌الرعایه است» و از سوی دیگر می‌دانیم چک‌های بانکی، در زمره اسناد عادی بوده و حسب مورد، قابل انکار یا تردید می‌باشند^۲ و بدین ترتیب این سوال در ذهن نقش بست که چنانچه چکی در قالب داده‌پیام «مطمئن» متولد شود و در دعوی مورد استناد قرار گیرد، آیا می‌توان نسبت به آن انکار یا تردید نمود؟ به عبارت دیگر، آیا مفاد ماده ۱۵ قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۲ به عنوان قاعده، در این فرض نیز همچنان حکم‌فرماست یا باید تبصره الحاقی^۳ به ماده ۱ قانون صدور چک را به عنوان مخصص آن قاعده دانسته، چک صادره در قالب داده‌پیام مطمئن را نیز واجد قابلیت انکار و تردید بدانیم؟ و یا اینکه اصلاً تعارضی میان دو حکم وجود ندارد؟

بدیهی است، از آنجا که تا پیش از تدوین و تصویب «تبصره الحاقی»، مفهومی به نام «چک الکترونیکی» از نظر مقنن وجود نداشت، بر این اساس واژه چک در صدر تبصره مزبور (قوانین و مقررات مرتبط با «چک»...) دلالت بر چک‌های کاغذی معمول در زمان تصویب آن قانون دارد.

از حیث سابقه پژوهش نیز با عنایت به تازگی تبصره الحاقی به ماده ۱ قانون صدور چک مصوب ۱۳۹۷، نوشتاری که مستقیماً چالش حاضر را مورد بررسی قرار داده باشد، یافت نشد؛ لکن

۱. ماده ۱۵ قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۲: «نسبت به «داده‌پیام» مطمئن، سوابق الکترونیکی مطمئن و امضای الکترونیکی مطمئن، انکار و تردید مسموع نیست و تنها می‌توان ادعای جعلیت به «داده‌پیام» مزبور وارد و یا ثابت نمود که «داده‌پیام» مزبور به جهتی از جهات قانونی از اعتبار افتاده است».

۲. «چک‌های بانک و تصدیقان بانک، اسناد رسمی نیست تا قابل تردید و تکذیب نباشد...» رأی شماره ۲۴۴۴ شعبه ۶ دیوان عالی کشور مورخ ۱۳۲۵/۱۲/۲۸، به نقل از کریمی، عباس، *ادله اثبات دعوا*، تهران: نشر میزان، چاپ ششم، ۱۳۹۶، ص ۱۵۲.

۳. از این پس در این مقاله، از تبصره‌ای که در اصلاحات سال ۱۳۹۷ به ماده ۱ قانون صدور چک الحاق شده است، با عنوان «تبصره الحاقی» یاد می‌گردد. گفتنی است ماده مزبور تا پیش از اصلاحات مورد اشاره، تبصره‌ای نداشت.

پژوهش‌های فراوانی پیرامون ادله الکترونیکی و اعتبار و قدرت اثباتی آنها تاکنون انجام شده و به فراخور بحث، در این مقاله از آنها استفاده شده است. همچنین بحث مشابهی در «برات» الکترونیکی وجود دارد^۱ که البته مربوط به زمان قبل از الحاق تبصره به ماده ۱ قانون صدور چک می‌باشد. با این مقدمه، بحث را در سه قسمت اصلی پیگیری می‌نماییم: در قسمت اول (شماره «۱») «در حدی که به پژوهش حاضر ارتباط دارد»، به شناخت برخی مفاهیم در حوزه چک الکترونیکی پرداخته، در قسمت‌های دوم و سوم (شماره‌های ۲ و ۳)، قابلیت انکار و تردید چک الکترونیکی را به ترتیب از حیث فنی و از حیث حقوقی بررسی و سرانجام از مباحث مزبور نتیجه‌گیری خواهیم نمود.

۱. مفاهیم و تعریف واژگان

از آنجا که پژوهش حاضر عمدتاً هدفی حقوقی دارد، پسندیده آن است که ورود در مباحث فنی و تکنولوژیک چک الکترونیکی صرفاً تا حدود مورد نیاز برای تصمیم‌گیری در چالش حقوقی باشد. بر این اساس و در حدود مزبور، بررسی اجمالی مفهوم دو عبارت مرتبط با حوزه الکترونیک ضروری به نظر می‌رسد: «گواهی امضای الکترونیکی» و «چک الکترونیکی». لکن از آنجا که موضوع این پژوهش، مستقیماً با انکار و تردید در ارتباط است، این موارد را ابتدا به صورت گذرا بررسی کرده، سپس به تبیین «گواهی امضای الکترونیکی» و «چک الکترونیکی» خواهیم پرداخت.

۱.۱. انکار و تردید

بر اساس ماده ۲۱۶ قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۷۹، «کسی که علیه او سند غیر رسمی ابراز شود می‌تواند خط یا مهر یا امضا و یا اثر انگشت منتسب به خود را انکار نماید و احکام منکر بر او مترتب می‌گردد و اگر سند ابرازی منتسب به شخص او نباشد می‌تواند تردید کند». همچنین در ماده ۲۱۷ همان قانون مقرر داشته است: «اظهار تردید یا انکار نسبت به دلایل و اسناد ارائه شده حتی‌الامکان باید تا اولین جلسه دادرسی به عمل آید و چنانچه در جلسه دادرسی منکر شود و یا نسبت به صحت و سقم آن سکوت نماید حسب مورد آثار انکار و سکوت بر او مترتب خواهد شد».

۱. ساردوئی‌نسب، احمد و احد طاهری، بررسی قواعد حقوقی حاکم بر برات الکترونیکی، پژوهشنامه حقوق اسلامی، ۱۳۹۳، شماره ۳۹، صص ۵۹-۹۰.

بر این اساس، به درستی گفته شده است: «در واقع سکوت در برابر سندی که به زبان طرف دعوا مورد استناد قرار گرفته است، به منزله شناخت ضمنی اصالت آن است و قدرت اثبات‌کننده سند را سبب می‌شود. به بیان دیگر، کسی که سندی منسوب به او ارائه می‌شود، مکلف است اصالت آن را اقرار یا انکار کند و سکوت، شناخت ضمنی آن است»^۱.

به این ترتیب، انکار سند در حالتی اتفاق می‌افتد که سند، منتسب به خود فرد باشد؛ یعنی سند در مقابل یکی از امضاکنندگان یا متعهدین ظاهری ارائه شده و نامبرده، صدور سند از ناحیه خود را انکار می‌نماید. به عنوان مثال، اگر خواهان ... مدعی شود که خواننده با صدور چک بانکی که ذیل آن را نیز امضا نموده است، به وی فلان مبلغ مدیون می‌باشد، ولی خواننده امضای خود را در ذیل چک انکار نماید و از مدیون بودن خویش اظهار بی‌اطلاعی نماید، اعتراض وی به اصالت سند، در قالب «انکار» تحقق می‌یابد. تردید نسبت به سند در حالتی اتفاق می‌افتد که سند، منتسب به شخص دیگری غیر از طرف دعوا است؛ هرچند در حق وی کاملاً موثر می‌باشد. به عنوان مثال، در جایی که ورثه نسبت به امضای سند منتسب به مورث خویش اظهار بی‌اطلاعی می‌نمایند، اعتراض به اصالت سند، در قالب «تردید» تحقق می‌یابد.^۲

۱.۲. گواهی امضای الکترونیکی

تعاریف مختلفی از گواهی الکترونیکی وجود دارد و بررسی تخصصی آنها در اینجا ضروری نمی‌باشد. لکن در حدی که به پژوهش حقوقی ارتباط دارد، می‌توان قدر مشترکی را از تعاریف مزبور به دست آورد: «گواهی الکترونیکی^۳ شناسه دیجیتال یک موجودیت (مانند فرد) در تعاملات الکترونیکی است. در واقع، همان‌طور که در تعاملات غیر الکترونیکی، «کارت ملی» یا شناسنامه یک فرد شناسه وی می‌باشد، در تعاملات الکترونیکی «گواهی الکترونیکی» شناسه فرد (و به‌طور کلی هر موجودیت) می‌باشد. در تعاملات الکترونیکی (برخلاف تعاملات رو در رو)، طرفین ممکن

۱. کاتوزیان، امیرناصر، *اثبات و دلیل اثبات*، جلد ۱، تهران: نشر میزان، چاپ پنجم، ۱۳۸۷، ص ۳۴۶.

۲. کریمی، عباس، *ادله اثبات دعوا*، پیشین، صص ۱۵۱ و ۱۵۲؛ شمس، عبدالله، *آیین دادرسی مدنی*، دوره پیشرفته، جلد ۳، تهران: نشر دراک، ۱۳۸۹، ص ۱۷۷.

3. Digital Certificate (Rahul Kumar, 2017: 21052).

برای مطالعه تفصیلی پیرامون امضای الکترونیکی و انواع آن (مانند امضای دیجیتال) ر.ک: رضایی، روح‌الله، *اعتبار امضای الکترونیکی با توجه به مقررات داخلی و بین‌المللی*، مجله کانون، ۱۳۹۰، شماره ۱۱۸، صص ۹۰-۱۱۷، ص ۹۲ به بعد؛ در حقوق خارجی:

Stephen Mason, 2016; Stephen Mason, 2017: 38-40 & 53; Justin, 2013: 1593.

است نتوانند هویت طرف مقابل را شناسایی کنند. این چالش می‌تواند منجر به برخی محدودیت‌ها و مشکلات در این نوع تعاملات شود.^{۲۱}

یکی از مناسب‌ترین و کارآمدترین تدابیر برای مقابله با چالش فوق، گواهی الکترونیکی است. با به‌کارگیری این تمهید، اشخاص در بستر تعاملات الکترونیکی می‌توانند اطمینان یابند که واقعاً با همان شخصی که مدّ نظرشان بوده، در ارتباط‌اند. این «اطمینان» در راستای همان اطمینانی است که در ماده ۱۰ قانون تجارت الکترونیکی مصوّب ۱۳۸۲ از آن سخن به میان آمده است.^{۳ و ۴}

۱. برای مثال فرض کنید نرم‌افزاری توسط فرد یا سازمانی توسعه و منتشر شده است. پس از انتشار، یک فرد دیگر فایل نرم‌افزار اصلی را با فایلی که در آن یک ویروس تروجان قرار داده شده جایگزین می‌کند یا آن را تغییر داده، مجدداً منتشر می‌کند. در این صورت، افرادی که نرم‌افزار را دریافت می‌کنند، راهی برای تشخیص هویت منتشرکننده و حصول اطمینان از اینکه نرم‌افزار پس از انتشار توسط فرد دیگری تغییر نیافته، ندارند. بدین‌سان، ممکن است منتشرکننده اصلی نرم‌افزار به هدف خود در تولید و انتشار نرم‌افزار نرسد و کاربران نرم‌افزار (به دلیل تغییر آن توسط فرد دیگر) دچار مشکلاتی مانند آلوده شدن سیستم و غیره شوند.

۲. تعریف ارائه‌شده از گواهی الکترونیکی، برگرفته از آدرس «www.parssignca.ir/training/sign.html» می‌باشد. برای مطالعه بیشتر در این بحث ر.ک: عرفانی، محمود، **اسناد الکترونیکی**، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی (دانشگاه تهران)، ۱۳۸۴، شماره ۷۰، صص ۲۴۳-۲۶۰، صص ۲۴۹ به بعد؛ نیز:

Constantinos J. MARINAKIS and Nikitas N. KARANIKOLAS, *Strengthening the Security of E-Banking Transactions. The Case of Nbg*, University of West Attica, 2007. Available at: <https://www.researchgate.net/publication/251796614>, p 562.

۳. مطابق این ماده: «امضای الکترونیکی مطمئن باید دارای شرایط زیر باشد:

الف. نسبت به امضاکننده منحصر به فرد باشد.

ب. هویت امضاکننده «داده‌پیام» را معلوم نماید.

ج. به وسیله امضاکننده و یا تحت اراده انحصاری وی صادر شده باشد.

د. به نحوی به یک «داده‌پیام» متصل شود که هر تغییری در آن «داده‌پیام» قابل تشخیص و کشف باشد».

گفتنی است به‌رغم نظرات مخالف (السان، مصطفی، **ارزیابی اصالت ادله الکترونیکی و ارزش اثباتی آنها**، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره دهم، ۱۳۹۷، شماره ۲، صص ۲۹-۵۱، صص ۴۷)، «استعمال لفظ داده‌پیام به طور کلی دلالت بر تمامی اشکال داده‌پیام دارد و داده‌پیام به هر شکل و قالبی که ایجاد شود، مشمول مواد قانونی قرار می‌گیرد» و موارد دیگر [یعنی داده‌پیام‌هایی که به شکلی غیر از نوشته هستند] مستثنی نمی‌شوند. (فرهادیان طهرانی، محمدمهدی، «داده‌پیام و ارزش اثباتی آن در قراردادهای الکترونیکی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۰، صص ۸) همچنین به درستی گفته شده است «قلمرو قانون تجارت الکترونیکی و احکام آن و نیز اصل برابری داده‌پیام و نوشته، تمام دلایل را شامل می‌شود و صرفاً شامل امور تجاری نیست». (فیجان، محمدباقر و محبوبه حسینی، **بررسی حقوقی دفاعیات شکلی در برابر اسناد الکترونیکی در حقوق ایران و فرانسه و آمریکا**، فصلنامه مطالعات علوم اجتماعی، دوره ۳، ۱۳۹۶، شماره ۳، صص ۱۴۰-۱۷۶، صص ۱۴۲) و در مورد داده‌پیام در قالب «کالای مجازی» در فضای الکترونیک ر.ک: حلبیان، حسین، **بررسی‌های فقهی قابل طرح در تجارت الکترونیک**، مجله فقه اهل‌بیت، ۱۳۹۰، شماره ۶۸، صص ۱۵۲-۱۹۵، صص ۱۰۹.

۴. صادقی‌نشاط، امیر، **اعتبارسنجی اسناد الکترونیک**، فصلنامه پژوهش حقوق خصوصی، سال سوم، ۱۳۹۳، شماره ۸، صص ۷۱-۱۰۰، صص ۸۸.

گفتنی است در حال حاضر، به حکم مواد ۳۱ و ۳۲ قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۲ و آیین‌نامه اجرایی ماده اخیر،^۱ نهادهای دولتی متولی امر صدور گواهی الکترونیکی و نظارت بر آن هستند. این تدبیر به منظور ثبات و وثاقت تراکنش‌های الکترونیکی صورت گرفته است. همان‌گونه که کد ملی اشخاص حقیقی بر اساس ضوابط خاصی از سوی اداره ثبت احوال کشور صادر و کنترل می‌گردد.^۲ از سوی دیگر باید دانست که با هر ابزاری نمی‌توان امضای الکترونیکی مطمئن ایجاد کرد و روش ایجاد چنین امضایی در قوانین و مقررات، به طور انحصاری تعیین شده است. «بنابراین، سیاست قانون تجارت الکترونیک مصوب ۱۳۸۲ ایران دقیقاً همان است که دستورالعمل امضای الکترونیکی شورای اروپا در پیش گرفته است: در یک بخش، از اعتبار امضای الکترونیکی و در بخش دیگر از امضای الکترونیکی پیشرفته سخن گفته است؛ یعنی این‌طور نیست که مانند قانون نمونه امضای الکترونیکی آنسیترال (۲۰۰۱)، بدون اینکه تفکیکی بین امضای الکترونیکی ساده و مطمئن پیشرفته قائل شود، امضای الکترونیکی را معتبر شناسد و شرایط احراز آن را مقرر کند. لذا از آنجا که با هر ابزاری نمی‌توان امضای الکترونیکی مطمئن ایجاد کرد، همان‌طور که در مفهوم دستورالعمل امضای الکترونیکی شورای اروپا نمی‌توان امضای الکترونیکی پیشرفته را با هر ابزاری تولید کرد، بنابراین اصل «بی‌طرفی تکنولوژی (فنی)» نیز در قانون تجارت الکترونیکی ایران مصوب ۱۳۸۲ به طور مطلق پذیرفته نشده است».^۳

۱. آیین‌نامه اجرایی ماده ۳۲ قانون تجارت الکترونیکی، مصوب هیأت وزیران، مورخ ۱۳۸۶/۰۶/۱۱.
۲. ذکر این نکته نیز خالی از فایده نیست که دخالت نهاد دولتی در صدور گواهی الکترونیکی، با وجود نظرات مخالف، (کریمی، عباس و امیر سپاهی، مقایسه نحوه صدور اسناد رسمی با اسناد الکترونیکی مطمئن در حقوق کشورهای مختلف، مجله پژوهش‌های حقوقی، ۱۳۹۷، شماره ۳۳، صص ۹-۲۶، ص ۲۴)، تقویت‌کننده نظری است که طبق آن، داده‌پیام «مطمئن» را به مثابه سند رسمی تلقی می‌کند (السان، مصطفی، پیشین، ص ۴۲؛ علی‌نژادی، محسن و زهرا علی‌نژادی، اعتبار داده‌پیام در قراردادهای داخلی و بین‌المللی در تجارت الکترونیک، مجله قانون‌یار، ۱۳۹۶، شماره ۳، صص ۲۰۱-۲۲۰، ص ۲۱۰). همچنین برای مطالعه نظر متفاوت (و نه مخالف) ر.ک: ابهری، حمید، امیرمسعود فاطمیان، علیرضا حسنی و محمد کی‌نیا، مطالعه تطبیقی قواعد حاکم بر حقوق اسناد الکترونیکی از منظر قوانین ایران، مقررات آنسیترال و حقوق فرانسه، مجله تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال دهم، ۱۳۹۶، شماره ۳۷، صص ۱-۲۹، ص ۲۶. این بحث از موضوع پژوهش ما خارج و نیازمند پژوهشی جداگانه می‌باشد.
۳. پورمحمد گلزاری نوبر، مژده و علی محمد مکرمی، اصول و ویژگی‌های حقوقی حاکم بر اسناد الکترونیکی، مجله تحقیقات حقوقی آزاد، ۱۳۹۳، شماره ۲۴، صص ۵۰-۷۳، ص ۷۳.

۱.۳. چک الکترونیکی

امروزه محصولاتی با عنوان «چک الکترونیکی»، تهیه شده‌اند که همگی یک چک الکترونیکی به معنای واقعی کلمه نیستند. بدین توضیح که به عنوان مثال با اسکن کردن و ثبت فایل تصویر چک کاغذی در رایانه، نام آن را چک الکترونیکی گذارده‌اند، در حالی که منشأ چنین چکی، همان چک کاغذی است. «این‌گونه محصولات در یکی از دسته‌های «الکترونیکی کردن چک»، «تصویر نمودن چک»، «تبدیل چک»، «جایگزین چک» و امثال آنها واقع می‌شوند.»^۱ و ارتباطی با بحث این پژوهش ندارند.

بدین ترتیب، چک الکترونیکی در معنای عام کلمه در واقع یکی از شیوه‌های پرداخت الکترونیکی است که به دو نوع چک اصیل الکترونیکی و چک جایگزین الکترونیکی تقسیم و مورد اخیر از بحث ما خارج می‌شود.^۲

در تعریف چک الکترونیکی در معنای خاص کلمه گفته شده است: «چک اصیل الکترونیکی در واقع گونه‌ای از اسناد تجارتي الکترونیکی بوده که با استفاده از اینترنت، به صورت تمام الکترونیکی طراحی گشته و علاوه بر دارا بودن تمام خصلت‌های چک کاغذی، فاقد معایب چک کاغذی بوده و در صدور آن تمام ضرایب امنیتی حاکم بر انتقال داده‌ها رعایت می‌گردد».^۳ لازم به ذکر است، اسناد اصیل الکترونیکی تماماً در محیط دیجیتال پدید می‌آیند.^۴

تعریف مزبور تا حدودی به جای تعریف، به آثار چک الکترونیکی پرداخته و واژه «معایب» را بدون توضیح آورده و همین سکوت، منجر عدم جامعیت و عدم مانعیت تعریف شده است.

در تعریف دیگری که بانک مرکزی از چک الکترونیکی به دست داده است، می‌خوانیم: «چک الکترونیکی (چک دیجیتال) موجودیتی همسان با چک کاغذی و به بیان دیگر نوع

۱. نصیری مفخم، فریا، احمد برآنی دستجردی و محمدعلی نعمت‌بخش، **رهیافتی به سمت چک الکترونیکی با تحلیل نظام پرداخت چک در ایران**، پژوهشنامه بازرگانی، ۱۳۸۳، شماره ۳۲، صص ۵۵-۱۰۴، ص ۳۵.
 ۲. پیرامون چنین نام‌گذاری و مشاهده مورد مشابه در چک پول ر.ک: خوش‌چهره، محمد و عبدالله هندیانی، **بررسی پیامدهای انتظامی و اقتصادی چک پول**، مجله دانش انتظامی، ۱۳۸۷، شماره ۳۸، صص ۹۹-۱۱۹، صص ۱۰۵ به بعد.

۳. ساردوئی‌نسب، احمد، **چک الکترونیکی**، مجله حقوق خصوصی، ۱۳۹۲، شماره ۲۲، صص. ۸۷-۱۱۲، ص ۹۰.
 ۴. قاجار قیونلو، سیامک، **اسناد تجاری الکترونیکی**، **مجله اقتصاد و تجارت نوین**، ۱۳۸۶، شماره ۹، صص ۱-۳۲، صص ۱۴ به بعد؛

Stephen Mason and Daniel Seng, (Editor: Stephen Mason, Daniel Seng), *The foundations of evidence in electronic form*, University of London Press, Institute of Advanced Legal Studies. (2017). Available at: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv512x65.10/>

جدیدی از چک است که تمامی قوانین چک کاغذی بر آن قابل اجراست. در چک الکترونیکی، «داده‌پیام» چک مورد استفاده قرار می‌گیرد که با «امضای الکترونیکی» توسط مشتری صاحب گواهی «امضای الکترونیکی»، معتبر و قابل استناد می‌شود.^۱

تعریف مزبور دقیق‌تر از تعریف پیشین است، ولی به طور کلی به نظر می‌رسد عمده تعاریفی که از چک الکترونیکی بیان شده است، ناخودآگاه با در نظر گرفتن برخی پیش‌فرض‌هایی است که از قبل راجع به وثاقت و «مطمئن» بودن آن، در نوشتار تعریف‌کننده وجود داشته و به همین دلیل است که تعاریف مزبور از حیث جامع یا مانع بودن، ممکن است واجد ایراد واقع گردند.

در هر حال، به عقیده نویسندگان یکی از راه‌های تشخیص چک الکترونیکی (در معنای خاص آن) از چک کاغذی یا در حکم کاغذی (مانند تصویر چک کاغذی) در این است که چک الکترونیکی هیچگاه منشأ کاغذی نداشته و از ابتدا بر اساس داده‌پیام و به شیوه دیجیتالی ایجاد شده است. این، یک تعریف نیست ولی به مثابه ابزاری است که به خوبی می‌تواند چک الکترونیکی را از نوع کاغذی آن تشخیص کند.

با توجه به موارد مذکور مشخص می‌گردد که ایجاد چک الکترونیکی در قالب داده‌پیام عادی، اگرچه از نظر تئوری و یا حتی فنی محال نیست، هرگز در عمل به کارگیری نمی‌شود. در واقع، با توجه به ضرورت امنیت در سیستم بانکی، امکان دسترسی به صادرکننده چک، حفظ ثبات پرداخت‌ها، کاهش دعاوی و... اصولاً ساختار چک الکترونیکی از نظر امنیتی به گونه‌ای تدوین شده و می‌شود که با توجه به تعاریف قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۲، داده‌پیام آن مشمول وصف «مطمئن» خواهد شد.^۲

اکنون که دانسته شد چک الکترونیکی، ساختار فنی و تکنولوژی نسبتاً دقیقی دارد، شایسته است قابلیت انکار و تردید این نوع چک را صرفاً از بُعد فنی آن (مبحث دوم) و سپس (مبحث سوم) از بُعد حقوقی مورد بررسی قرار داده شود.

۱. بانک مرکزی، الزامات، ضوابط و فرایندهای اجرایی چک الکترونیکی، [نسخه پیش‌نویس] معاونت فناوری‌های نوین، اداره نظام‌های پرداخت، ویرایش اسفند، ۱۳۹۷، ص ۳، منبع الکترونیکی، قابل دسترسی از طریق آدرس:

<https://www.cbi.ir/page/19107.aspx/>

۲. در مورد کار برد همین فناوری در اعتبارات اسنادی: در مورد امنیت اعتبارات اسنادی الکترونیکی: ایمانوئل تی. لاریا و ماشاءالله بناء نیاسری، روش‌های پرداخت ثمن در تجارت الکترونیک: آیا جایگزین‌های ممکن و کارآمدی برای اعتبارات اسنادی وجود دارد؟، مجله حقوقی بین‌المللی، ۱۳۸۵، شماره ۳۴، صص ۱۵۷-۲۱۰، ص ۲۰۷.

۲. قابلیت انکار و تردید چک الکترونیکی با توجه به ابعاد فنی آن

چنان که گفته شد، چک الکترونیکی در معنای خاص کلمه چکی تمام‌الکترونیکی و جایگزین الکترونیکی برای چک کاغذی است. همچنین گفته شده است «چک‌های الکترونیکی همچون چک‌های کاغذی اسنادی تعهدآور [و دارای الزام قانونی برای پرداخت] هستند و در آنها به جای امضاهای دست‌نوشته، از امضاهای دیجیتالی استفاده می‌شود. چک الکترونیکی، یک سند دیجیتالی امضا شده به صورت الکترونیکی است که می‌تواند سایر اسناد و اطلاعات صورتحساب، اعلامیه‌ها، پشت‌نویسی و واگذاری را نیز با خود همراه داشته باشد»^۱.

«مزیت دیگر چک الکترونیکی، این است که روی استانداردها و شبکه‌های باز، طراحی می‌شود و هرچند مانند سایر روش‌های پرداخت الکترونیکی می‌تواند در معرض حملات واقع شود،^۲ برخلاف دیگر روش‌های پرداخت، از یک طرف با بهره‌گیری از مطمئن‌ترین روش‌ها، هویت‌شناسی،^۳ مجازشناسی،^۴ محرمانگی،^۵ جامعیت،^۶ انکارناپذیری^۷ و جلوگیری از دوبار

۱. نصیری مفخم، فریا، طراحی و پیاده‌سازی سیستم چک الکترونیکی در ایران، ۱۳۸۴، انتشارات جهاد دانشگاهی، ص ۲۰ به بعد، قابل دسترسی از طریق آدرس:

<http://www.2noor.com/wp-content/books/66/2365.pdf/>

۲. موضوع جعل رایانه‌ای گونه خاصی از داده‌های رایانه‌ای یا مخابراتی نیست بلکه هر نوع داده‌ای اعم از داده‌های دیجیتالی، نوری، الکترومغناطیسی و... که قابل انتقال از طریق ابزارهای ارتباطی مختلف از قبیل فکس، تلگراف، رایانه و گوشی همراه باشد، می‌تواند موضوع جرم جعل رایانه‌ای قرار گیرد. (صالحی، محمدخلیل و ایمان محترم قلاتی، گستره و ویژگی‌های داده‌های مجعول رایانه‌ای در حقوق ایران، پژوهشنامه حقوق کیفری، ۱۳۹۷، شماره ۱۷، صص ۱۶۱-۱۸۵، ص ۱۸۱) البته این امکان و وجود سایر ریسک‌های خدمات الکترونیکی (دوستی، شبنم، علی‌رضا نیکبخت و علی عامری، بررسی ریسک‌های موجود در ارائه خدمات الکترونیکی به مشتریان بانک‌ها در بانکداری الکترونیک، مجله اقتصادی، ۱۳۸۶، شماره ۷۱ و ۷۲، صص ۱۵-۲۶، ص ۱۸) از اعتبار داده‌پیام «مطمئن» نمی‌کاهد.

3. Authentication

4. Authorization (Kumar, 2015:p 5).

5. Confidentiality

6. Integrity

7. Non-Repudiation

۸. نکته قابل توجه آن است که در ادبیات حوزه فنی و الکترونیکی، «انکارناپذیری» سند الکترونیکی، اعم از مفهوم حقوقی آن در آیین دادرسی مدنی است و در واقع شامل «تردید» در مفهوم خاص حقوقی نیز می‌گردد و بر این اساس و به عنوان مثال، در دعوا علیه وراثت صادرکننده چک الکترونیکی، آنها نمی‌توانند انتساب چک را به مورث خود مورد «تردید» قرار دهند و این عدم امکان «تردید»، ناشی از همان وصف «نفی انکار» در مفهوم فنی چک است. در تعریف حقوقی از عبارت «Non-Repudiation» که معادل انکار در حوزه فنی به کار می‌رود، گفته شده است: ←

خرج‌شدگی را تأمین می‌کند، و از طرف دیگر با اتکا به قانون [صدور] چک، از الزام قانونی پرداخت شدن برخوردار است که استفاده از آن را همچون نسخه کاغذی خود، مطمئن و پرترفدار می‌سازد. وقتی سایر روش‌های پرداخت، اینترنتی می‌شوند، قطعیت پرداخت شدن آنها به دلیل مشکلات امنیتی شبکه‌های باز، کمتر می‌شود. در مورد چک کاغذی، با وجود الزام قانونی پرداخت از طرف صادرکننده، به دلیل مشکلاتی همچون موجود نبودن وجه کافی، قطعیت پرداخت شدن آن نامعلوم و نسبت به سایر روش‌های سنتی کمتر است. ولی با الکترونیکی شدن خود چک و مجازشناسی بلادرنگ آن با بهره‌گیری از امضاها و گواهی‌های دیجیتالی و امکان بررسی وجود وجه کافی در حساب شخص صادرکننده، قطعیت پرداخت شدن آن معلوم و تضمین می‌شود، بدون آنکه (همچون کارت‌های اعتباری) ضرری متوجه مؤسسه اعتباری حامی یا دریافت‌کننده چک باشد و بدین طریق نسبت به نسخه فیزیکی خود، در جایگاه بالاتری قرار می‌گیرد.^۱

نکته دیگر در خصوص جنبه فنی چک الکترونیکی که اشاره به آن در این نوشتار ضرورت دارد، امضای چک است. «امضای دستی که بر روی چک‌های کاغذی نقش می‌بست، دیگر در چک‌های الکترونیکی کاربردی نداشته و چک‌های الکترونیکی با امضاهای الکترونیکی انتقال می‌یابد که در واقع عبارت از امضای ساده و مطمئن است. امروزه بیشتر کشورها اقدام به طراحی امضای دیجیتال نموده‌اند که در واقع از انواع امضای مطمئن است و انتساب چک را به صادرکننده قطعی و غیرقابل انکار می‌سازد.^۲ عده‌ای معتقدند که اگر چک‌های الکترونیکی تاکنون از امن‌ترین روش‌های پرداخت الکترونیکی هستند، به دلیل نقش امضاهای دیجیتال است.»^{۳ ۴}

← In law, non-repudiation implies one's intention to fulfill their obligations to a contract. It also implies that one party of a transaction cannot deny having received a transaction, nor can the other party deny having sent a transaction. (James Ohwofasa Akpeninor, 2013:p 129).

۱. همان.

۲. شایان ذکر است که در روند نقد شدن چک الکترونیکی، بانک علاوه بر «صادرکننده»، هویت «دریافت‌کننده» را نیز احراز می‌نماید (ساردوئی‌نسب، پیشین، ص ۹۴).

۳. کلیزنس (Cleassens) به نقل از همان، ص ۱۰۳.

۴. در آدرسی که نویسنده محترم ایرانی از مقاله نویسنده محترم خارجی داده است (صفحه ۳۹ از مقاله‌ای با عنوان: «On the Security of Today's Online Electronic Banking Systems»)، چنین شماره صفحه‌ای یافت نشد. لکن متن زیر، مستخرج از صفحه ۲۶۰ مقاله خارجی از همان نویسنده، تا حدی به آنچه نویسنده ایرانی از مقاله خارجی استنباط کرده است قرابت دارد؛ لازم به ذکر است مقاله خارجی مورد بحث، صفحات ۲۵۳ تا ۲۶۵ از منبع مادر را به خود اختصاص داده است:

Besides entity authentication, digital signatures can also be used for transaction authentication. This is the most secure alternative. However, of today's browsers, only→

به عقیده نویسندگان نیز نقش امضای دیجیتال (که گاهی با واژه امضای «الکترونیکی» خلط می‌گردد:^۱ در ایجاد امنیت چک‌های الکترونیکی، اگر عامل منحصر نباشد، انکارناشدنی است. بر این اساس و با عنایت به «پیش‌نویس طرح چک الکترونیکی»^۲ و نیز ماده ۱۰ و بند «ک» از ماده ۲ قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۲، می‌توان گفت چک الکترونیکی با ضریب امنیتی بسیار بالا ایجاد شده و از آنجا که در صدور و حتی ظهنویسی آن، دارا بودن گواهی امضای الکترونیکی ضرورت دارد،^۳ هیچ تردیدی در «مطمئن» بودن داده‌پیام این نوع چک وجود ندارد و از این نظر (بدون در نظر گرفتن تبصره الحاقی) قابل انکار و تردید نیست.

۳. قابلیت انکار و تردید چک الکترونیکی از بُعد حقوقی (تبصره الحاقی)

صرف‌نظر از اینکه از حیث فنی، انتساب چک الکترونیکی به صادرکننده آن تا چه میزان قطعی و غیر قابل انکار است (موضوع مبحث دوم)، در این مبحث، گفت‌وگو بر سر بُعد حقوقی انکار و تردید این نوع چک از دیدگاه تبصره الحاقی است؛ به عبارت روشن‌تر در این مبحث نوبت به واکاوی تبصره الحاقی می‌رسد تا مشخص گردد، فارغ از جنبه فنی، آیا می‌توان از تبصره مزبور، تجویز امکان انکار یا تردید را برداشت نمود یا خیر. این بررسی، خود مستلزم تحلیل دو عبارت در این تبصره می‌باشد: عبارت «قوانین و مقررات مرتبط با چک» و دیگری عبارت «حسب مورد».

۳.۱. گستره عبارت «قوانین و مقررات مرتبط با چک» در تبصره الحاقی

تبصره الحاقی مقرر می‌دارد: «قوانین و مقررات مرتبط با چک، حسب مورد، راجع به چک‌هایی که به شکل الکترونیکی (داده‌پیام) صادر می‌شوند نیز لازم‌الرعايه است...». اکنون

←Netscape includes a Javascript mechanism to digitally sign, for example, the contents of a form. So electronic banking systems normally use their own implementation, a standalone application or an applet, for digital signatures (one bank out of seven in our survey).

۱. سلطانی، محمد و حمید اسدی، ماهیت حقوقی پرداخت در پول الکترونیک، پژوهشنامه حقوق اسلامی، ۱۳۹۴، شماره ۴۱، صص ۷۹-۱۰۲، ص ۸۱.

Stephen Mason and Daniel Seng, 2017, pp 38 & 59.

۲. بانک مرکزی، پیشین.

۳. همان، ص ۵؛ شیروی، عبدالحسین و حمید میری، بررسی تطبیقی انتقال الکترونیکی اسناد تجاری (برات، سفته و چک)، مجله حقوق خصوصی، ۱۳۸۷، شماره ۱۳، صص ۳۰-۵، ص ۲۸.

اولین جستجویی که شاید بتوان آن را نقطه عطف این پژوهش شمرد، عبارت «قوانین و مقررات مرتبط با چک» در صدر تبصره می‌باشد. سوال اصلی در این قسمت آن است که آیا این عبارت شامل قوانینی که انکار و تردید نسبت به اسناد را در دادگاه تشریح و تجویز می‌نمایند، نیز می‌گردد یا خیر؟

اهمیت این پرسش از آنجاست که چنانچه عبارت مذکور، به خودی خود، شامل قوانین مرتبط با انکار و تردید نیز باشند، در این صورت با تعارض دو حکم مواجه هستیم: از یک سو تبصره الحاقی، به مثابه اراده جدید مقنن، صراحتاً امکان انکار و تردید را راجع به چک الکترونیکی پذیرفته و از سوی دیگر بر اساس قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۲، چک الکترونیکی از آنجا که متشکل از داده‌پیام مطمئن است، قابل انکار و تردید نمی‌باشد. بدیهی است در چنین وضعی قاعدتاً می‌بایست با توسل به حربه‌های اصولی همچون تخصیص یا نسخ، اقدام به تعیین تکلیف نمود.

در نقطه مقابل، چنانچه عبارت مذکور شامل قوانین مرتبط با انکار و تردید نباشد، از این حیث تعارضی بین دو حکم نیست و صرف‌نظر از مدلول عباراتی که بعد از این عبارت ذکر شده است، چک الکترونیکی به دلیل «مطمئن» بودن بر اساس ماده ۱۵ قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۲ و بدون وجود مقررۀ معارض، مصون از امکان انکار یا تردید خواهد بود.^۱

به نظر می‌رسد مراد قانون‌گذار از عبارت «قوانین و مقررات مرتبط با چک»، همانا مقررات «ویژه» و مخصوص چک در حقوق تجارت است^۲ و دلالتی بر قواعد انکار و تردید ندارد. زیرا اولاً

۱. یادآور می‌شود که پیش‌تر دانستیم چکی که در صدر تبصره الحاقی، همان چک کاغذی است. (ر.ک: بخش «مقدمه»).

۲. مانند اینکه در صورت صدور چک توسط نماینده صاحب، هر دو در برابر دارندۀ، مسئولیت تضامنی دارند. این مقررۀ در ماده ۱۹ قانون صدور چک (مصوب ۱۳۵۵) آمده و مختص چک است و اکنون طبق تبصره الحاقی و با فرض اینکه نمایندگی در صدور چک الکترونیکی از حیث فنی مقدور باشد، چنانکه مقدور دانسته شده است (مفسر باقری، گیلاندخت، محمد بهشتی آتشگاه، و رضا ابراهیمی آتانی، **ارائه یک طرح امضای وکالتی آستانه با قابلیت ابطال سریع جدید در چک الکترونیکی**، مجله پدافند الکترونیکی و سایبری، سال اول، ۱۳۹۲، شماره ۳، صص ۲۵-۳۱؛ سلطانی، محمد و حمید اسدی، پیشین، ص ۱۰۰)، شخصی که چک الکترونیکی را به نمایندگی صادر می‌کند، با صاحب حساب مسئولیت تضامنی دارد. مثال دیگر در مورد «قوانین و مقررات مرتبط با چک»، مصوبۀ مجمع تشخیص مصلحت نظام است که مبدأ احتساب خسارت تأخیر تأدیه را تاریخ [سررسید] چک دانسته و نه تاریخ اخذ گواهی عدم پرداخت؛ لازم‌الاجرا بودن چک، مصداق دیگری از عبارت صدر تبصره الحاقی است که مختص چک بوده و در برات و سفته دیده نمی‌شود. مواردی از این دست را می‌توان مصادیق عبارت صدر ←

در ادبیات حقوقی، تبادر اولیه از این عبارت، ناظر به قوانینی است که «صرفاً از حیث چک بودن» این سند تجاری وضع شده و منطقی نیست که مقنن، در مقام حمایت از چک الکترونیکی، قواعد انکار و تردید را یکی از مقررات «مرتبط» با چک کاغذی بداند که بنا به فرض، قرار است به چک الکترونیکی تسری یابد. به عبارت دیگر، دو نهاد انکار و تردید، در زمره قواعد عام آیین دادرسی و حق دفاع در برابر «اسناد» عادی ابرازی در دادگاه است و این اسناد نه تنها ممکن است لزوماً «چک»، بلکه حتی ممکن است اصلاً سند «تجاری» نباشند (و مثلاً یک مبایعه‌نامه عادی باشند) و بدین ترتیب، قواعد انکار و تردید، «قوانین و مقررات مرتبط با چک» محسوب نمی‌گردند و قرار دادن آنها در زمره اصول و اقتضائات دادرسی، موجه‌تر است.

ثانیاً تسری دادن مقررات یک نهاد حقوقی به نهادی دیگر، در ادبیات مقنن ما بی‌سابقه نیست و در این‌گونه موارد، هم رویه قضایی و هم دکترین نشان داده‌اند که مراد مقنن، مقررات خاص نهاد مبدأ می‌باشد. به عنوان مثال، در ماده ۳۰۹ قانون تجارت ۱۳۱۱ مقنن به منظور تسری دادن احکام برات به سفته از عبارت «مقررات راجع به بروات تجاری» استفاده کرده و اتفاقاً در تبیین مراد خود، با آوردن قیدی احترازی، موادی را مشخص می‌کند که نشان می‌دهد منظور وی، احکام «مختص برات» است و هیچ عنایتی به احکامی که از جمله می‌تواند شامل برات نیز باشد (مانند قابلیت انکار و تردید)، ندارد. در این ماده می‌خوانیم: «تمام مقررات راجع به بروات تجاری (از مبحث چهارم الی آخر فصل اول این باب) در مورد فته‌طلب نیز لازم‌الرعايه است».

ثالثاً باید دانست هیچ نص قانونی‌ای وجود ندارد که به‌طور خاص در مورد چک یا به‌طور کلی در مورد اسناد تجاری، از قابلیت انکار یا تردید سخن به میان آورده باشد تا بتوانیم عبارت «قوانین و مقررات مرتبط با چک» را شامل آن نصوص بدانیم. بدین ترتیب مراد از عبارت مندرج در صدر تبصره الحاقی، مقررات خاص خود چک می‌باشد.

در پایان این بند، سوالی فرعی در همین خصوص به ذهن می‌رسد که بررسی آن نیز خالی از فایده نیست: با توجه به عبارت «قوانین و مقررات مرتبط با چک» و اینکه چک، یک سند تجاری است و همچنین با عنایت به اینکه اسنادی که واجد وصف «رسمی یا در حکم رسمی» هستند، مصون از انکار و تردید می‌باشند، آیا امکان انکار و تردید نسبت به یک سند، وصفی است

→ تبصره الحاقی دانست و نسبت دادن چنین مصادیقی به آن عبارت، منطقی‌تر از آن است که بدون وجود قرینه، عبارت را از جمله، شامل قابلیت انکار و تردید بدانیم.

که اساساً در خود سند نهفته است و در آن ریشه دارد و بدین تعبیر، واژه «چک» در تبصره الحاقی، به خودی خود، قابلیت انکار یا تردید را با خود به همراه دارد؟ و یا (در نقطه مقابل)، قابلیت انکار و تردید در زمره اقتضائات و اصول دادرسی است که از بیرون، بر سند تحمیل شده و لزوماً از عناصر درونی سند محسوب نمی‌گردد؟

پاسخ به این سوال نیز چندان دشوار نیست: در هیچ‌یک از تعاریف سند، قابلیت انکار و تردید به عنوان صفات ذاتی سند ذکر نشده است؛^۱ بلکه از عبارات نویسندگان قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۷۹ چنین استنباط می‌گردد که قابلیت انکار و تردید، در زمره اصول و اقتضائات دادرسی و حقوق اصحاب دعواست. چنان‌که به درستی گفته شده است: «...در مواردی قانون‌گذار صریحاً ارائه سند در جلسه بعدی را نیز اجازه داده است. از سوی دیگر در اجرای ماده ۱۹۹ قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۷۹، دادگاه هرگاه اوضاع و احوال قضیه ایجاب نماید، می‌تواند برای کشف حقیقت، اسنادی را که هر یک از طرفین پس از مهلت‌های مزبور نیز ارائه می‌نمایند، بپذیرد. روشن است که «احترام به اصل تناظر» ایجاب می‌نماید که در چنین صورتی به طرف مقابل فرصت و امکان داده شود تا اگر بخواهد نسبت به اصالت اسناد مزبور تعرض نماید؛ اگر چه این تعرض پس از اولین جلسه دادرسی باشد... ابراز اسناد پس از اولین جلسه دادرسی با اجازه دادگاه ممکن است در جلسه‌ای باشد که طرف مقابل حاضر نباشد. در این صورت رعایت «اصل تناظر» و احترام به «حق دفاع» ایجاب می‌کند که جلسه دادرسی تجدید و طرف مقابل از وجود سند آگاه شود تا بتواند در جلسه بعد، دفاع خود را در برابر سند تدارک نماید».^۲

همچنین اینکه سند رسمی مصون از چنین تعرضی است، به مثابه خط بطلانی بر استدلال فوق نمی‌باشد. در واقع، «اصول دادرسی» از یک سو، اقتضا دارد که ولو تا «مقطعی» مشخص، بتوان به اصالت اسناد ابرازی حمله کرد تا اصحاب دعوا مجبور نباشند در برابر اسنادی که منتسب به آنها نیست، دفاع ماهوی تدارک دیده و یا دفاع شکلی را به مرحله اعتراض به رأی واگذارند و

۱. رضایی، روح‌الله، اعتبار اسناد الکترونیک (با توجه به قوانین داخلی و بین‌المللی)، مجله حقوقی گواه،

دوره جدید، ۱۳۸۵، شماره‌های ۶ و ۷، صص ۳۰-۴۰، صص ۳۲ به بعد.

۲. شمس، عبدالله، پیشین، صص ۱۸۱ و ۱۸۲.

اساساً «حقّ دفاع» (اعم از دفاع شکلی یا ماهوی) یکی از اصول مسلم دادرسی است.^۱ در عین حال، این اصول اقتضا دارند در مواردی که به لحاظ دخالت مأمور صلاحیت‌دار و معتمد حکومت در تنظیم یک سند، انتساب آن به منتسب‌الیه حتمی است، وقت و توان مراجع قضایی با اظهار انکار یا تردید به چنین سندی، به هدر نرود. این است که اسناد رسمی، مصون از انکار و تردید قرار گرفته‌اند و اسناد عادی، در معرض آن؛ نه اینکه سند عادی، به خودی خود، متضمن قابلیت انکار یا تردید باشد و سند رسمی به همان نحو، فاقد آن قابلیت.

وانگهی، اگر قابلیت انکار و تردید در مفهوم خود سند (عادی) نفهته بود، دیگر نیازی به تدوین موادی جداگانه در قانون آیین دادرسی مدنی ۱۳۷۹ پیرامون امکان انکار و تردید نمی‌بود. همچنین، چنان‌که گفته شد، هیچ نصّ قانونی‌ای وجود ندارد که به‌طور خاص در مورد چک یا به طور کلی در مورد اسناد تجاری، از قابلیت انکار یا تردید سخن به میان آورده باشد و اینکه تاکنون نسبت به چک کاغذی انکار یا تردید انجام می‌شده و می‌شود، بر یک سلسله استدلال‌های منطقی استوار است: «به حکم قانون آیین دادرسی مدنی مصوّب ۱۳۷۹، هر سند عادی قابل انکار یا تردید است»؛ «نصی بر رسمی بودن چک در دست نیست و بنا بر غلبه، اصل بر عادی بودن اسناد است؛ و لذا چک، یک سند عادی (و البته لازم‌الاجرا) است». پس: «می‌توان نسبت به چک، حسب مورد، اظهار انکار یا تردید نمود».

بنابراین به عنوان نتیجه‌گیری از این بند می‌توان گفت: اولاً مراد از عبارت «قوانین و مقررات مرتبط با چک» مندرج در صدر تبصره الحاقی، قواعد مختص چک بوده و بر قواعد انکار و تردید شمولیت ندارد.^۲ ثانیاً واژه «چک» و یا «سند تجاری» به تنهایی متضمن قابلیت انکار یا تردید نیست. اکنون که مراد از عبارت نخست تبصره الحاقی بررسی شد، نوبت به بررسی واژه «حسب مورد» در تبصره الحاقی می‌رسد که اساساً در حالتی به کار می‌رود که با چند فرض در مورد یک

۱. مولودی، محمد و مهدی‌حمزه هویدا، دفاع شکلی در دادرسی مدنی، فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، دوره ۲۳، ۱۳۹۷، شماره ۸۲، صص ۲۴۵-۲۵۹، ص ۲۵۲؛ محسنی، حسن، مفهوم اصول دادرسی و نقش تفسیری آنها و چگونگی تمیز این اصول از تشریفات دادرسی، مجله کانون وکلا، ۱۳۸۵، شماره‌های ۱۹۲ و ۱۹۳، صص ۹۹-۱۳۱، صص ۱۲۷ به بعد.

۲. هرچند که برخی حقوقدانان بر لزوم همسان‌سازی مقررات اسناد تجاری اصرار دارند (جلالی، محمود و حسین خاکزاد، جهانی شدن حقوق اسناد تجاری و تأثیر آن بر مسئولیت جزایی ناشی از چک در نظام حقوقی ایران، مجله مطالعات حقوق تطبیقی، ۱۳۹۱، شماره ۴، صص ۲۳-۴۰، صص ۳۸ و ۲۳).

پدیده روبه‌رو هستیم و در عین حال، اجتماع آن فروض، معمولاً با مانع (عقلی یا قانونی و...) روبه‌رو است. بررسی عبارت مزبور، موضوع بند بعدی را تشکیل خواهد داد.

۳.۲. مراد قانون‌گذار از عبارت «حسب مورد» در تبصره الحاقی

بار دیگر به متن تبصره الحاقی توجه می‌کنیم: «قوانین و مقررات مرتبط با چک، «حسب مورد»، راجع به چک‌هایی که به شکل الکترونیکی (داده‌پیام) صادر می‌شوند، نیز لازم‌الرعایه است...». در اینجا و به فراخور بحث لازم است به ادامه این تبصره نیز توجه کنیم که مقرر می‌دارد: «بانک مرکزی مکلف است ظرف مدت یک‌سال پس از لازم‌الاجراء شدن این قانون، اقدامات لازم در خصوص چک‌های الکترونیکی (داده‌پیام) را انجام داده و دستورالعمل‌های لازم را صادر نماید».

روشن است که در این بند، به دنبال معنای فارسی «حسب مورد» نیستیم؛ آنچه اکنون در خصوص این عبارت، چالش حقوقی را برمی‌انگیزد، در واقع این سوال است که «حسب چه مواردی؟». اهمیت این سوال از آنجاست که در واقع خود در راستای جستجوی دیگری است و آن اینکه آیا از این عبارت می‌توان به قابلیت انکار و تردید چک الکترونیکی رسید؟

در پاسخ به این پرسش می‌توان گفت با عنایت به اینکه عبارات بعد از واژه «حسب مورد»، متضمن «چند فرض» نیستند و از حیث چندنوع بودن یا نبودن، بسیط هستند، به نظر می‌رسد عبارت «حسب مورد» در تبصره الحاقی، به فروض و مؤذای عبارات قبل از خود اشاره دارد و ارتباطی با واژگان بعدی ندارد.

ممکن است با استناد به جمع بودن واژه «چک‌ها» در تبصره، ایراد شود که در این تبصره، عبارت «چک‌هایی که به شکل الکترونیکی صادر می‌شوند»، همان «فروض» و حالاتی هستند که عبارت «حسب مورد» به آنها اشاره دارد. به ویژه اینکه در قانون صدور چک،^۱ اشاره‌ای به «مطمئن» بودن داده‌پیام چک نشده و لذا چک الکترونیکی ممکن است عادی یا مطمئن بوده و عبارت «حسب مورد» به همین دوگانگی اشاره دارد.

این ایراد وارد نیست؛ صرف‌نظر از اینکه قبلاً دانستیم (انتهای بند دوم از مبحث نخست همین مقاله) چک الکترونیکی صرفاً به صورت «مطمئن» تدوین و صادر می‌گردد، باید دانست از

۱. مصوب ۱۳۵۵، اصلاحی ۱۳۹۷.

یک‌سو در قانون صدور چک و اصلاحات ۱۳۹۷ و حتی به طور کلی در حقوق ایران، پیرامون چک‌هایی که به شکل الکترونیکی (داده‌پیام) صادر می‌شوند، هنوز «به تفصیل» مقرر گذاری نشده و قانون‌گذار در قانون صدور چک در مقام بیان انواع چک الکترونیکی نبوده است تا تفاوت حقوقی آنها، به کارگیری عبارت «حسب مورد» را ایجاب نماید. کما اینکه در ادامه تبصره، تدوین جزئیات آن را به بانک مرکزی سپرده و در سایر مواد قانون صدور چک و اصلاحات ۱۳۹۷ نیز به هیچ وجه سخنی از چک الکترونیکی به میان نیاورده است.

از سوی دیگر، وجود مقررات مختلف راجع به چک و اینکه (به عنوان مثال) چک در چه مواردی واجد وصف کیفی و در چه مواردی فاقد آن است، مواعد اخذ گواهی عدم پرداخت (پانزده روز، چهل و پنج روز و... موضوع مواد ۳۱۵ و ۳۱۷ قانون تجارت ۱۳۱۱) به فراخور وضعیت هر چک متفاوت است و امثال این موارد، قرینه‌های پر قدرتی بر این است که واژه «حسب مورد» به فروض قانونی قبل از این عبارت (یعنی به عبارت «قوانین و مقررات مرتبط با چک») اشاره دارد.

ذکر این نکته از آن نظر لازم بود که عبارت «حسب مورد» در ادبیات قانون‌گذار و حتی محاورات عرفی، گاهی در مورد فروضی که قرار است بعد از آن قرار گیرد، اشاره دارد.^۱ ثانیاً با توجه به مراتب فوق و به عنوان نتیجه‌گیری از این بند، اکنون می‌توان گفت از آنجا که برخی از مقررات چک کاغذی اصولاً با چک الکترونیکی قابل تطبیق نیست،^۲ مقنن خواسته است با ذکر عبارت «حسب مورد»، تنها آن دسته از قوانین و مقرراتی را محکوم کند که در مورد چک الکترونیکی قابل اجرا هستند و از این رهگذر، از خردمندی و حکیم بودن خود نیز پاسداری نماید.

۱. مثال بارز این حالت، ماده ۲۲ قانون صدور چک (مصوب ۱۳۵۵) می‌باشد که مقرر می‌دارد: «هرگاه متهم «حسب مورد» به نشانی بانکی یا نشانی تعیین شده شناخته نشود یا چنین محلی وجود نداشته باشد، گواهی مأمور ← به منزله ابلاغ اوراق تلقی می‌شود و رسیدگی بدون لزوم احضار متهم وسیله مطبوعات ادامه خواهد یافت». در این ماده واژه «حسب مورد»، به فروضی که بعد از این واژه آمده اشاره دارد. برای ملاحظه موارد دیگر ر.ک: مواد ۶ و ۱۸ همین قانون.

۲. مانند تلقی «ظهر» به پشت سند در ظهرو نویسی؛ در حالی که در اسناد الکترونیکی، «پشت سند» آن گونه که در اسناد ملموس کاغذی می‌بینیم، منتفی است.

نتیجه‌گیری

چک الکترونیکی، اگرچه از نظر تئوری محض و با توجه به امکانات فنی، بر اساس داده‌پیام عادی (غیرمطمئن) نیز قابل صدور است، لکن به دلیل ملاحظات مربوط به نظم عمومی و ثبات در تراکنش‌های بانکی، در عمل، تنها با امضای الکترونیکی مطمئن که متضمن گواهی الکترونیکی است صادر شده، به جریان می‌افتد. چنین وضعیتی، این نوع چک را از نظر فنی و الکترونیکی، واجد وصف «نفی انکار» یا انکارناپذیری و از نظر حقوقی، مشمول حکم ماده ۱۵ قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۲ قرار داده و انکار و تردید را نسبت به این نوع چک ممنوع می‌سازد.

در ادبیات حوزه الکترونیک، «انکارناپذیری» سند الکترونیکی، اعم از مفهوم حقوقی آن در آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۷۹ است و در واقع شامل «تردید» در مفهوم خاص حقوقی نیز می‌گردد و بر این اساس و به عنوان مثال، در دعوا علیه وراثت صادرکننده چک الکترونیکی، آنها نمی‌توانند انتساب چک را به مورث خود مورد «تردید» قرار دهند و این عدم امکان «تردید»، ناشی از همان وصف «نفی انکار» در مفهوم فنی و الکترونیکی چک است.

در تبصره ماده ۱ قانون صدور چک (الحاقی ۱۳۹۷)، منظور از عبارت «قوانین و مقررات مرتبط با چک»، قواعدی است که مختص چک کاغذی بوده و (به هر دلیل) در مورد سایر اسناد تجاری اجرا نمی‌گردد و در هر حال، از اساس، به مناسبت خود چک تصویب شده‌اند؛ مانند لازم‌الاجرا بودن چک، مسئولیت تضامنی نماینده با صاحب حساب (در فرض صدور به نمایندگی)، احتساب مبدأ خسارت تأخیر تأدیه از تاریخ سررسید چک و امثال اینها و نمی‌توان از عبارت مذکور در صدر تبصره الحاقی، قواعد مربوط به قابلیت انکار و تردید چک کاغذی را استنباط نمود.

با توجه به سه بند بالا مشخص می‌گردد که تعارضی بین ماده ۱۵ قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۲ و تبصره ماده ۱ قانون صدور چک (الحاقی ۱۳۹۷) از حیث امکان یا عدم امکان انکار یا تردید نسبت به چک الکترونیکی وجود ندارد.

امکان انکار و تردید نسبت به یک سند عادی، وصفی نیست که در خود سند نهفته و در آن ریشه داشته باشد و بدین ترتیب، واژه «چک» در تبصره الحاقی، به خودی خود، قابلیت انکار یا

تردید را با خود به همراه ندارد؛ بلکه قابلیت انکار و تردید در زمره اقتضائات و اصول دادرسی است که از بیرون بر سند تحمیل شده، لزوماً از عناصر درونی سند محسوب نمی‌گردد. در تبصره الحاقی، عبارت «حسب مورد»، به عبارت قبلی خود، یعنی «قوانین و مقررات مرتبط با چک» اشاره دارد و ارتباطی با واژگان بعدی مانند عبارت «چک‌هایی که به شکل الکترونیکی (داده‌پیام) صادر می‌شوند»، ندارد.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

کتاب

۱. بانک مرکزی، *الزامات، ضوابط و فرایندهای اجرائی چک الکترونیکی*، [نسخه پیش‌نویس]، معاونت فناوری‌های نوین، اداره نظام‌های پرداخت، ویرایش اسفند، ۱۳۹۷، منبع الکترونیکی، قابل دسترسی از طریق آدرس: <https://www.cbi.ir/page/19107.aspx>
۲. شمس، عبدالله، *آیین دادرسی مدنی*، دوره پیشرفته، جلد ۳، تهران: نشر دراک، ۱۳۸۹.
۳. کاتوزیان، امیرناصر، *اثبات و دلیل اثبات*، جلد ۱، تهران: نشر میزان، چاپ پنجم، ۱۳۸۷.
۴. کریمی، عباس، *ادله اثبات دعوا*، تهران: نشر میزان، چاپ ششم، ۱۳۹۶.

مقاله

۵. ابهری، حمید، امیرمسعود فاطمیان، علیرضا حسنی و محمد کی‌نیا، *مطالعه تطبیقی قواعد حاکم بر حقوق اسناد الکترونیکی از منظر قوانین ایران، مقررات آنسیترال و حقوق فرانسه*، مجله تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال دهم، ۱۳۹۶، شماره ۳۷، صص ۱-۲۹.
۶. ایمانوئل تی. لاریا و ماشاءالله بناء نیاسری، *روش‌های پرداخت ثمن در تجارت الکترونیک: آیا جایگزین‌های ممکن و کارآمدی برای اعتبارات اسنادی وجود دارد؟*، مجله حقوقی بین‌المللی، ۱۳۸۵، شماره ۳۴، صص ۱۵۷-۲۱۰.
۷. السان، مصطفی، *ارزیابی اصالت ادله الکترونیکی و ارزش اثباتی آنها*، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره دهم، ۱۳۹۷، شماره ۲، صص ۲۹-۵۱.
۸. پورمحمد گلزاری نوبر، مزده و علی محمد مکرمی، *اصول و ویژگی‌های حقوقی حاکم بر اسناد الکترونیکی*، مجله تحقیقات حقوقی آزاد، ۱۳۹۳، شماره ۲۴، صص ۵۰-۷۳.

۹. جلالی، محمود و حسین خاکزاد، **جهانی شدن حقوق اسناد تجاری و تأثیر آن بر مسئولیت جزایی ناشی از چک در نظام حقوقی ایران**، مجله مطالعات حقوق تطبیقی، ۱۳۹۱، شماره ۴، صص ۲۳-۴۰.
۱۰. حلییان، حسین، **بررسی‌های فقهی قابل طرح در تجارت الکترونیک**، مجله فقه اهل بیت، ۱۳۹۰، شماره ۶۸، صص ۱۵۲-۱۹۵.
۱۱. خوش‌چهره، محمد و عبدالله هندیانی، **بررسی پیامدهای انتظامی و اقتصادی چک- پول**، مجله دانش انتظامی، ۱۳۸۷ شماره ۳۸، صص ۹۹-۱۱۹.
۱۲. دوستی، شبنم، علی‌رضا نیکبخت و علی عامری، **بررسی ریسک‌های موجود در ارائه خدمات الکترونیکی به مشتریان بانک‌ها در بانکداری الکترونیک**، مجله اقتصادی، ۱۳۸۶، شماره ۷۱ و ۷۲، صص ۱۵-۲۶.
۱۳. رضایی، روح‌الله، **اعتبار اسناد الکترونیک (با توجه به قوانین داخلی و بین‌المللی)**، مجله حقوقی گواه، دوره جدید، ۱۳۸۵، شماره‌های ۶ و ۷، صص ۳۰-۴۰.
۱۴. رضایی، روح‌الله، **اعتبار امضای الکترونیکی با توجه به مقررات داخلی و بین‌المللی**، مجله کانون، ۱۳۹۰، شماره ۱۱۸، صص ۹۰-۱۱۷.
۱۵. ساردوئی‌نسب، احمد و احد طاهری، **بررسی قواعد حقوقی حاکم بر برات الکترونیکی**، پژوهشنامه حقوق اسلامی، ۱۳۹۳، شماره ۳۹، صص ۵۹-۹۰.
۱۶. ----- **چک الکترونیکی**، مجله حقوق خصوصی، ۱۳۹۲، شماره ۲۲، صص ۸۷-۱۱۲.
۱۷. سلطانی، محمد و حمید اسدی، **ماهیت حقوقی پرداخت در پول الکترونیک**، پژوهشنامه حقوق اسلامی، ۱۳۹۴، شماره ۴۱، صص ۷۹-۱۰۲.
۱۸. شیروی، عبدالحسین و حمید میری، **بررسی تطبیقی انتقال الکترونیکی اسناد تجاری (برات، سفته و چک)**، مجله حقوق خصوصی، ۱۳۸۷، شماره ۱۳، صص ۵-۳۰.
۱۹. صادقی‌نشاط، امیر، **اعتبارسنجی اسناد الکترونیک**، فصلنامه پژوهش حقوق خصوصی، سال سوم، ۱۳۹۳، شماره ۸، صص ۷۱-۱۰۰.

۲۰. صالحی، محمدخلیل و ایمان محترم قلاتی، گستره و ویژگی‌های داده‌های مجعول رایانه‌ای در حقوق ایران، پژوهشنامه حقوق کیفری، ۱۳۹۷، شماره ۱۷، صص ۱۶۱-۱۸۵.
۲۱. عرفانی، محمود، اسناد الکترونیکی، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی (دانشگاه تهران)، ۱۳۸۴، شماره ۷۰، صص ۲۴۳-۲۶۰.
۲۲. علی‌نژادی، محسن و زهرا علی‌نژادی، اعتبار داده‌پیام در قراردادهای داخلی و بین‌المللی در تجارت الکترونیک، مجله قانون‌یار، ۱۳۹۶، شماره ۳، صص ۲۰۱-۲۲۰.
۲۳. فیجان، محمدباقر و محبوبه حسینی، بررسی حقوقی دفاعیات شکلی در برابر اسناد الکترونیکی در حقوق ایران و فرانسه و آمریکا، فصلنامه مطالعات علوم اجتماعی، دوره ۳، ۱۳۹۶، شماره ۳، صص ۱۴۰-۱۷۶.
۲۴. قاجار قیونلو، سیامک، اسناد تجاری الکترونیکی، مجله اقتصاد و تجارت نوین، ۱۳۸۶، شماره ۹، صص ۱-۳۲.
۲۵. کریمی، عباس و امیر سپاهی، مقایسه نحوه صدور اسناد رسمی با اسناد الکترونیکی مطمئن در حقوق کشورهای مختلف، مجله پژوهش‌های حقوقی، ۱۳۹۷، شماره ۳۳، صص ۹-۲۶.
۲۶. محسنی، حسن، مفهوم اصول دادرسی و نقش تفسیری آنها و چگونگی تمیز این اصول از تشریفات دادرسی، مجله کانون وکلا، ۱۳۸۵، شماره‌های ۱۹۲ و ۱۹۳، صص ۹۹-۱۳۱.
۲۷. مفسرباقری، گیلاندخت، محمد بهشتی آتشگاه، و رضا ابراهیمی آتانی، ارائه یک طرح امضای وکالتی آستانه با قابلیت ابطال سریع جدید در چک الکترونیکی، مجله پدافند الکترونیکی و سایبری، سال اول، ۱۳۹۲، شماره ۳، صص ۲۵-۳۱.
۲۸. مولودی، محمد و مهدی حمزه هویدا، دفاع شکلی در دادرسی مدنی، فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، دوره ۲۳، ۱۳۹۷، شماره ۸۲، صص ۲۴۵-۲۵۹.

۲۹. نصیری مفخم، فریا، احمد برآنی دستجردی و محمدعلی نعمت‌بخش، **رهیافتی به سمت چک الکترونیکی با تحلیل نظام پرداخت چک در ایران**، پژوهشنامه بازرگانی، ۱۳۸۳، شماره ۳۲، صص ۵۵-۱۰۴.

پایان‌نامه

۳۰. فرهادیان طهرانی، محمدمهدی، «داده‌پیام و ارزش اثباتی آن در قراردادهای الکترونیکی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۰.

منبع الکترونیکی

۳۱. نصیری مفخم، فریا، **طراحی و پیاده‌سازی سیستم چک الکترونیکی در ایران**، ۱۳۸۴، انتشارات جهاد دانشگاهی، قابل دسترسی از طریق آدرس:
<http://www.2noor.com/wp-content/books/66/2365.pdf>

ب) منابع انگلیسی

Book

32. James Ohwofasa Akpeninor, *Modern Concepts of Security*, USA: Bloomington, AuthorHouse Publishing, 2013.

Articles

33. Justin (Gus) Hurwitz, "Trust and Online Interaction", *University of Pennsylvania Law Review*, Vol. 161, No. 6, pp. 1579-1622, Published by: The University of Pennsylvania Law Review, (May 2013).
34. Pranjal Kumar, "An Analysis of Security Issues in E-Banking", *International Journal of Management, Information Technology and Engineering*, Vol. 3, Issue 8, Aug 2015, 1-8.
35. Rahul Kumar, Abhineet Anand, "Internet Banking System & Security Analysis", *International Journal Of Engineering And Computer Science*, Vol. 6, Issue 4, April 2017, Page No. 21051-21060.

Electronic resources

36. Constantinos J. MARINAKIS and Nikitas N. KARANIKOLAS, **Strengthening the Security of E-Banking Transactions. The Case of Nbg**, University of West Attica, 2007. Available at:
<https://www.researchgate.net/publication/251796614/>

37. Stephen Mason and Daniel Seng, (Editor: Stephen Mason, Daniel Seng), **The foundations of evidence in electronic form**, University of London Press, Institute of Advanced Legal Studies. (2017). Available at: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv512x65.10/>
38. Stephen Mason, **Electronic Signatures in Law**, University of London Press, Institute of Advanced Legal Studies. (2016). Available at: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv5137w8.20/>